

Ədəbiyyatda Şuşa – Qarabağ mövzusu: Qarabağlı ədiblərin yaradıcılığının tədrisi tarixi

Nazilə Abdullazadə

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

XÜLASƏ

Azərbaycan ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik siyasətinin aparıcı xəttini şagirdlərin dərsliklə təmin olunması təşkil edir. Hər il I – XI siniflər üzrə təkmilləşdirilən dərsliklər içərisində ədəbiyyat dərslikləri təhsilalanların şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas yer tutur. Sovet dövrü dərsliklərində xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik mövzusunda əsərlərə, “qardaş” xalqların ədəbiyyatından nümunələrə daha çox yer verilirdisə, yeni nəsil dərsliklərdə insanın mənəvi dünyası, insanpərvərlik və s. mövzular önə çəkilir. Bu dərsliklərdə verilən bədii mətnlər təkcə ədəbiyyat tarixinin tanınmış sənətkarlarının həyat və yaradıcılığını öyrətməklə kifayətlənmir, əxlaqi-estetik, milli-mənəvi dəyərlərin, azərbaycançılıq ideologiyasının aşılmasında da böyük rol oynayır. Ədəbiyyat dərsliklərində dərslik müəlliflərinin diqqət yetirdikləri mövzulardan biri də “Qarabağ”, “Şuşa” mövzusu, qarabağlı ədiblərin yaradıcılığı olmuşdur. 30 il işğal altında olan Şuşanın, Qarabağın tarixi və tarixi şəxsiyyətləri, şair və yazıçıları, bədii söz-sənət nümunələrinin tədrisə gətirilməsi unudulmamış, hər il təkmilləşən dərsliklərdə yer alması, xatırlanması diqqət mərkəzində olmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

dərslik, Şuşa, tədris, vətənpərvərlik, tərənnüm

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 16.04.2024

Qəbul edilib: 20.05.2024

The Theme of Shusha – Karabakh in Literature: The History of Education of the Karabakh Writers' Creativity

Nazila Abdullazade

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Department of Literature Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

ABSTRACT

Providing students with textbooks is the leading line of textbook policy for Azerbaijan secondary schools. Among the textbooks improved every year for grades I – XI the textbooks Literature occupy a key place in the students' personality formation. In the literature textbooks of the Soviet period, more space was given to works on the friendship of nations, internationalism, building socialism, and examples from the literature of “brotherly” nations, topics such as the spiritual world of man, his life, thoughts, nature, humanity, etc. are highlighted in new generation textbooks. Karabakh and Shusha are one of the topics that textbook authors pay attention to in literature and primary school reading textbooks. With regret, we have to note that “Shusha”, “Karabakh”, which has been under occupation for 30 years, have been unequivocal about being included in textbooks that are improved every year.

KEYWORDS

textbook, Shusha, training, patriotism, depiction

ARTICLE HISTORY

Received: 16.04.2024

Accepted: 20.05.2024

Giriş

Şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərə, azərbaycançılıq ideologiyasına yiyələnməsində ədəbiyyat dərslikləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ötən illərin (sovet dövrü) dərslikləri daha çox ədəbi biliklərin verilməsinə, şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmadan mürəkkəb məzmunlu əsərlərin öyrənilməsinə xidmət edirdi. Yeni nəsil ədəbiyyat dərsliklərində isə biliklər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, nəticəyönümlülüyə, hər hansı bir bədii mətn vasitəsilə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Müasir təlim texnologiyaları və iş formalarının tətbiqi əsasında hazırlanan yeni ədəbiyyat dərsliklərində ədəbiyyatın öyrədilməsi tarixi-xronoloji prinsip əsasında nəzərə alınmış, gənc nəslin ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı vəzifələrinin yerinə yetirilməsi məqsədinə yönəldilmişdir.

Yeni nəsil dərsliklərdə vətənpərvərlik, mənəvi dəyərlər, uşaq dünyası, təbiətə vurğunluq, xalq ədəbiyyatından seçmələr və s. tematik mövzular adı altında bədii nümunələr təqdim edilir. Vətən sevgisi, yurdu qorumaq, xalqın qəhrəmanlıq salnaməsini tərənnüm və təsvir edən əsərlər şagirdlərdə vətəndaşlıq borcu, təəssübkeşlik, mübarizlik kimi hisslərin formalaşmasını və təbliğini tərbiyə edir. Şagirdlər başa düşürlər ki, Azərbaycan adlı məmləkət tarix boyu işğallara, basqılara məruz qalmışdır. Bu vətənin hər qarış torpağında bir gizli xəzinə yatır, bu vətənin oğlu, qızı, qocası, qarısı, uşağı belə onun yolunda canından keçməyə razı olmuş, amma bir gülünə, çiçəyinə, quruca daşına belə xəyanət etməmişdir.

Əsas hissə

Ədəbiyyat dərsliklərində dərslik müəlliflərinin unutmadıqları, diqqət yetirdikləri mövzulardan biri də “Qarabağ”, “Şuşa” mövzusu olmuşdur. 30 il işğal altında olan Şuşanın, Qarabağın tarixinin, tarixi şəxsiyyətlərinin həyat yolunun, söz-sənət nümunələrinin hər il təkmilləşən dərsliklərdə tədris materialı olaraq yer alması bir tərəfdən Vətən tarixinin və Şuşa həqiqətlərinin öyrədilməsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən dərslik tərtibinə verilən pedaqoji və elmi-metodik tələblərin gözlənilməsi ilə bağlıdır. Bu mənada ədəbiyyat dərsliyi tarixində “Şuşa – Qarabağ” mövzusu, “qarabağlı ədiblərin yaradıcılığı nə vaxtdan və hansı səviyyədə yer almışdır?” sualı dərslik tariximizin səhifələrini araşdırmaq zərurətini ortaya qoyur.

Şuşalı ədiblər və şairlər

Qədim mədəniyyət beşiyi Şuşa Azərbaycan incəsənəti, mədəniyyəti və ədəbiyyatına ölməz şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Hələ XVIII əsrdə Molla Pənah Vəqifin Qarabağ sarayında yaşayıb yaratması, özündən sonra böyük bir ədəbi məktəbin əsasını

qoyması bu məkanda şeirə, sözə, sənətə verilən dəyərin böyük təzahürüdür. Təbii ki, burada yetişən hər bir sənət adamının fitri istedadı ilə bərabər, Şuşanın əsrarəngiz təbiətinin, suyunun, havasının insana aşladığı ruh da böyük rol oynayır. Bu torpaqda Cəfərqulu xan Nəva, Qasım bəy Zakir, Xan qızı Xurşidbanu Natəvan, Baba bəy Şakir, Mir Möhsün Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi sənətkarlar dünyaya göz açmış, təhsil almış, ədəbiyyat tariximizə öz adları ilə bərabər “Şuşa” adını da yazmışlar.

Əslən Qarabağda məşhur Cavanşirlər nəslindən olan Qasım bəy Zakir XIX əsrdə tənidiqi realizmin təməl daşını qoyanlardan biri, dövrünün qabaqcıl fikir və meyillərinin ifadəçisi, görkəmli satirik şair olmuşdur. Onun janr baxımından rəngarəng poeziyasında xalq şeiri və klassik üslubda yazdığı şeirlər mövzu, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə müasirlərinin yaradıcılığından fərqlənmişdir. Şair öz əsərlərində cəmiyyətin inkişafına, xüsusilə maariflənməsinə və bu yolla cəhalətdən qurtularaq zamanənin özbaşınalığına qarşı çıxmalarına çalışmışdır.

Qarabağ xanlarının “dürri-yekta”sı Xurşidbanu Natəvan Qarabağ şeiriyyətinin həzin ruhlu, lirik şeirlər müəllifi kimi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə imza atmışdır. Gözəl rəsmlər çəkən, əl işləri göz oxşayan Natəvan həyatdan çox gənc köçmüş 16 yaşlı oğlunun həsrətilə yazdığı qəsidələri, həyat, əbədilik və digər mövzularda şeirləri ilə ədəbiyyatda “qəmli ana” obrazının tərənnümçüsüdür. Xurşidbanunun Qarabağda həyata keçirdiyi xeyriyyə tədbirləri şairəni təkcə yaşadığı mahalda deyil, Qarabağdan kənarda da şöhrətləndirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında “Müsibəti-Fəxrəddin” əsəri ilə faciə janrının əsasını qoyan dramaturq, ədib Nəcəf bəy Vəzirov Şuşanın yetişdirdiyi tanınmış simalardan biridir. Azərbaycan professional teatrının yaradıcısı N. Vəzirov əsərlərində Azərbaycan kəndinin – mülkədarların, kəndlilərin, ziyalıların, burjuazıyanın, işbazların və fırıldaqçıların real həyatdakı iç üzünü açaraq tənqid etmişdir.

Azərbaycanın ilk xor və orkestr dirijoru, yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim, əməkdar incəsənət xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ədəbiyyata ilk dəfə olaraq Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazını gətirmişdir. Ədibin pyes və hekayələrində dövrün haqsızlıqları, ictimai-sosial ziddiyyətlər, qadın hüquqsuzluğu, ikiüzlülük, cəhalət, avamlıq tənqid atəsinə tutulur. “Ceyranəli”, “Xortdan”, “Həkim-i nuni-səqir”, “Lağlağı”, “Mozalan”, “Süpürgəsaqqal” və digər imzalarla “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr etdirdiyi hekayə və felyetonların qəhrəmanları Azərbaycan ictimai-sosial mühitinin və məişətinin hər üzünü təcəssüm etdirən obrazlardır.

Stalin rejiminin qurbanlarından biri, əsərləri Parisdə, İstanbulda nəşr olunan, on bir

dil bilən, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında tarixi xidmətləri olan Yusif Vəzir Cəmənzəminli XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətləri olan, hekayələri ilə nəinki uşaq ədəbiyyatında, həmçinin Azərbaycan nəsrində də əvəzsiz nümunələr yaradan Süleyman Sani Axundov, şair-publisist Teymur Elçin və Şuşa ədəbi mühitinin hələ adlarını çəkmədiyimiz bir çox şair və yazıçıları, ədəbiyyatşünasları bu torpağın, qədim və əzəli Qarabağın, Qafqazın incisi Şuşanın adını tarixi salnamələrdə yaşadacaq şəxsiyyətlər olmuşlar.

Ədəbiyyat tarixində öz dəstxətti, üslubu ilə seçilən bu sənəkarların əsərləri XX əsrin əvvəllərindən – dərsliklər yaranmağa başlayandan müxtəlif vaxtlarda tədris materialı kimi dərsliklərə daxil edilmiş, dövrün ideologiyasına uyğun bədii nümunələr seçilərək məktəblərə yol almışdır. Təbii, bu sənətkarlara münasibət eyni olmamış, bəzən yaradıcılıqlarına kölgə salınmış, əsərlərinin ideyası təhrif edilmiş, sovet diktaturasının “diktəsi” ilə sənətdən, ədəbiyyatdan uzaqlaşdırılıb şovinst, burjua-estetik, mürtəce ədəbiyyatın nümayəndələri adlandırılmışlar.

1920 – 1930-cu illər ədəbiyyat dərsliklərində Şuşa – Qarabağ mövzusu

1920-ci ildən sonra tərtib olunan dərslik və proqramlarda klassik ədəbi nümunələr yer alsa da, bu nümunələrin müəlliflərinə münasibət milli ruhdan, milli düşüncədən uzaq idi. Qarabağ şairlərinin və “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi” (F.Köçərli) Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığından nümunələr, demək olar ki, XX əsr ədəbiyyat dərsliklərinin əksəriyyətində yer almışdır. Şairin dilinin sadəliyi, xəlqi üslubu, xalq həyatının, məişətinin, ictimai mühitin bədii tərənnümü dərslik müəlliflərinin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Təsadüfi deyil ki, F. Köçərli Vaqifi “Qafqasiyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı” adlandırmışdır. Lakin 1930-cu illərin dərsliklərində Vaqif “dinçi, mövhumatçı” ədəbiyyatın, Zakir isə mühafizəkar ədəbiyyatın nümayəndələri hesab edilirdi.

M. P. Vaqifin əsərləri 1937-ci ildə S. Mümtaz tərəfindən nəşr edilsə də, dərsliklərə onun şeirlərini ilk olaraq Abdulla Şaiq gətirmişdir. Ədibin 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “Gülzar” dərsliyində şairin “Bax” qəzəli, “Görmədim” müxəmməsi, “Bayram oldu” qoşması və “Tüfəng” müxəmməsi tədris materialı kimi verilmişdir [Şaiq, 1912].

1920-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türkcə qiraət kitabı”nda (yaşlılara məxsus əlifba) A. Şaiq bu dəfə Vaqifin “Yoxdur” tənisini verir. Şairin “Bayram oldu” qoşması və dostu Vidadiyə ünvanladığı şeir 1924-cü ildə yenə də A. Şaiqin “Türkcə qiraət kitabı”, 1925-ci ildə Kamal Saninin “Qiraət dərsləri” dərsliklərində oxu materialı kimi təqdim edilir. Yəqin ki, dərslik müəllifi kimi A. Şaiqin diqqətini çəkən Vaqifin əsərlərinin şirin dili, milli ruhu və milli gerçəkliyin özünüifadəsi və nikbinliyi idi. Əks təqdirdə, sovet dövrü yazıçısının xanlıqlar dövrü vəzirinə, dövlət xadiminə, eşikağasına münasibəti, yaradı-

cılığına bu qədər meyil etməsi dövrün tendensiyasına görə qəbuledilməzdi.

Növbəti tədris illərində ədəbiyyat proqramı təkmilləşdirilsə də, bu təkmilləşmə XVIII əsr sənətkarından yan keçir; Vaqifin yaradıcılığı proqrama daxil edilmir. Təbii ki, bu, şairin bədii irsinin məktəb təhsili üçün uyğunsuzluğu, yaxud zəifliyi kimi başa düşülə bilməzdi.

1930-cu ildə H. Zeynallı, A. Şaiq, İ. Hikmət və A. Musaxanlının birgə müəllifliyi ilə nəşr olunan VII sinif “Ədəbiyyat dərsləri” kitabında “İnqilabdan əvvəl kənd” bölməsinə daxil olan nümunələr içərisində M. P. Vaqifin “Köçəri qadınlar”, Q. Zakirin “Mirzə Fətəliyə məktub”, S. S. Axundovun “Qan bulağı”, Y.V. Çəmənəminlinin “Xanın qəzəbi” əsərləri, “İnqilabdan əvvəl şəhər” bölməsində isə yenə də Y.V.Çəmənəminlinin “Polis paltosu” hekayəsi tədris materialı kimi verilir [Zeynallı H. Bakı, 1930].

1932-ci ildə orta məktəblərin VI tədris ili üçün “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda müəlliflər hakim sinfin ideyalarını təcəssüm etdirən qəzəl və dastan yaradıcılığının ideoloji sahədə əks etdiyini göstərirlər [Zeynallı H. Bakı, 1932]. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanı “yardan sirayət edən”, “bəxti namərdanədən narazılıq görən” feodal ideoloqu adlandırırdılar. Yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığına liberal-mülkədar ədəbiyyatında bu zümrənin ən bariz bir nümayəndəsi kimi yanaşırdı. “Hələ də mülkədar həsəb-nəsəbi dairəsindən çıxmayıb, o mühitin ideyalarından tamamilə ayrılmayan” yazıçının əsərlərində yeniyetmə burjuaziyaya olan münasibətinin ortaya çıxdığı, hadisələrin əsas kökünə, ictimai-iqtisadi səbəblərinə idealistcəsinə yanaşdığı irəli sürülürdü. Nəsil etibarilə “əski Azərbaycan bəylərindən” olan Nəcəf bəy Vəzirov isə dərsləkdə idealist, dindar olub, “burjua rəislərinə keçmiş bir mülkədarlığı” təmsil edirdi.

Dərsləyin “XIX əsrdə Azərbaycan mühafizəkar-mülkədar ədəbiyyatı” bölməsində Qasım bəy Zakirin bu ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi dili və üslubu tamamilə köçəri (ibtidai) varlığına məxsus bir dil və üslub, obrazları bəsit, özü Azərbaycan mülkədarlığının çürüdüüyü bir dövrün məhsulu adlandırılmışdır.

1936-cı ildə orta məktəbin VI sinfi üçün “Ədəbiyyat müntəxəbatı” istifadəyə verilir. Kitab “Müntəxəbat” adlansa da, əsərləri verilən sənətkarların həyat və yaradıcılığı barədə də yığcam məlumat verilirdi. “Ədəbiyyat müntəxəbatı”nda M.P.Vaqif və Q. Zakirin eyniadlı “Durnalar” qoşmaları verilir [Zeynallı H. Bakı, 1936]. Bu illərdə V və VIII siniflər üçün “Ədəbiyyat xrestomatiyası” dərsləklərinə Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi, “Durnalar”, “Yoxdur” qoşmaları və şair dostu Vidadi ilə deyişməsi də daxil edilir.

1940-cı illərdə müxtəlif müəlliflərin V – VII siniflər üçün “Ədəbi qiraət” dərsləklər-

ində Vaqifin ötən illərin dərsləklərində verilən əsərlərini görürük. 1949-cu ildə Mikayıl Rzaquluzadənin yeddiillik və orta məktəbin VI sinfi üçün “Ədəbi qiraət” dərslində Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi verilir.

1955-ci ildə Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi Məktəblər İdarəsi “Orta məktəbin ədəbiyyat proqramı və dərsləkləri arasında bəzi uyğunsuzluqlara aid izahat vərəqi” nəşr etdirir. 1956-cı ildə orta məktəbin VIII sinif “Ədəbiyyat” dərslisinin dördüncü fəslində (XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı) [Araslı, 1958] Vaqifin həyatı və yaradıcılığı geniş şəkildə verilmiş, 1958-ci il VIII sinif “Ədəbiyyat müntəxəbatı”nda Zakirin “Mirzə Fətəli Axundova məktub”, “Fərzəndi-əziz” şeirləri, “Tülkü və qurd” təmsili, “Çar hakimlərinin rüşvətxorluğu haqqında satira”sı və bir qoşması [11, s. 3 – 11], N. Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi [11, s. 8 – 88], Ə. Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” və “Bəxtsiz cavan” əsərləri [11, s. 212 – 240] ixtisarla verilir. Dərsləklə proqram arasında müəyyən uyğunsuzluqlar belə istər dərsləklə, istərsə də müntəxəbat müəlliflərinin diqqətini qarabağlı ədiblərin yaradıcılığından yayındıra bilməmişdi. VIII sinif proqramında Vaqifin “Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır” qoşmasının öyrədilməsi tövsiyə edilsə də, əsər dərsləklə verilməmiş, əksinə, “Ədəbiyyat müntəxəbatı”nda şairin “Yaquta bənzər”, “Al geyinib çıxsın gülşən seyrinə” qoşmaları sinifdən xaric oxu üçün nəzərdə tutulduğu halda proqramda əksini tapmamışdı.

Bu illərdə “Ədəbiyyat müntəxəbatı”na şairin “Ey səba, yarə de ki, avarə gördüm Vaqifi” qəzəli də əlavə edilir.

1966-cı ildə H. Araslının IX sinif “Ədəbiyyat” dərslində Vaqif və Zakirin yaradıcılığı və əsərləri tədrisə gətirilir. XIX əsrin II yarısı, XX əsrləri əhatə edən X sinif ədəbiyyat dərslində isə Ə. Haqverdiyevin sovet dövrü yaradıcılığının “mütərəqqi” cəhətləri də əksini tapır [3, s. 255].

1966-cı ildə VII sinif üçün tərtib edilən “Ədəbiyyat” dərsləklə-müntəxəbatda Q. Zakirin “Fisqü fücür həddən aşıb şişədə” satirası ilə yanaşı, Ə. Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsi tədrisə gətirilir [6, s. 144].

1970 – 1990-cı illər dərsləklərində Vaqif yaradıcılığının tədrisi geniş yer alır. IX sinifdə Vaqifin yaradıcılığı haqqında geniş məlumat, “Həqdir gözəl çoxdur cahan içində”, “Xeyli vaxtdır ayrılmış q yar ilən” qoşmaları və “Görmədim” müxəmməsi [6, s. 144], VII sinif müntəxəbatda şairin dostu və həməsri Vidadi ilə deyişməsi [16, s. 240], VIII sinif dərslində yenə də həyatı və dövrü haqqında biliklər, “Durnalar” və “Sonalar kimi” qoşmaları verilir [16, s. 240].

Göründüyü kimi, Vaqif o sənətkarlardandır ki, 1920-ci illərdən bu günə kimi müxtəlif janrlarda əsərləri ədəbiyyat dərsləklərində və müntəxəbatlarda yer almışdır. Xüsusilə şairin dostu və həməsri Molla Vəli Vidadi ilə deyişməsi 1950 – 1980-ci illər

dərsliklərində ya tədris materialı, ya da sinifdən xaric oxu nümunəsi kimi verilmişdir. “Durnalar”, “Tiflisin mədhi”, “Pəri”, “Hayıf ki, yoxdur” qoşmaları dərslik müəllifləri tərəfindən şairin yaradıcılığının məzmunu və dilinin sadəliyinə görə müxtəlif siniflərin dərsliklərinə tədris materialı olaraq daxil edilmişdir.

Yeni nəsil ədəbiyyat dərsliklərində məsələnin qoyuluşu

Şuşa – Qarabağ mövzusu və qarabağlı şairlərin həyat və yaradıcılığının tədrisi yeni nəsil dərsliklərdə ibtidai təlimdən başlayır. 2000-ci illərdə ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün “Ana sözü” adlı dərs vəsaitində (ədəbiyyat dərslərinin əsasının ibtidai siniflərin “Oxu” dərsliklərində qoyulduğunu nəzərə alsaq) Mobil Quluzadənin “Xarı bülbul” şeiri [13, s. 65], Yusif Kərimovun “Xarı bülbul” və “Xarı bülbul Bakıda” [14, s. 22-23] kiçikhəcmli hekayələri yer almışdır. “Xarı bülbul” şeirindən şagirdlər Şuşanın simvolu, atributu sayılan bu gülün yalnız Cıdır düzündə bitdiyini, gülün niyə belə adlandığını öyrənirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təhsil alan kiçikyaşlıların bu güllə, əslində, gül vasitəsilə Şuşa tanışlığının II sinifdən başlaması təqdirədir. Çiçəyin üstündəki oxuyan bülbulün gülə çevrilməsini, bülbullə yanaşı, xarın (arının) gülün qanadlarına çökməsini şagirdlər şeirin məzmunundan başa düşürlər:

Niyə belə gözəldir,
Bu gül kimin gülüdür?
Qıraqdan baxan görür,
O, boynu bükülüdür.
Bu çiçəyin üstündə
Oxuyan bülbul olub.
Bu çiçəyi görəndə
Bülbul dönüb gül olub [13, s. 60].

Vaxtilə yalnız Şuşada bitən xarıbülbullə bağlı biliklərin dərinləşdirilməsi məqsədilə müəlliflər növbəti tədris ili IV sinif “Ana sözü” dərs vəsaitinə Yusif Kərimovun “Xarı bülbul” və “Xarı bülbul Bakıda” hekayə-mətnlərini daxil etmişlər. II sinifdə nəzmlə öyrədilən mövzunun IV sinifdə nəsrin imkanlarını nəzərə alaraq verilməsi metodik baxımdan müsbət qiymətləndirilməlidir. Hekayə ilk sətirərdən oxucunu düşünməyə vadar edir: *“Rəvayətə görə, bir gün bülbul öz sevgilisi gülün görüşünə getmək istədiyi vaxt bərk külək əsir. Küləyin məqsədi gülü bülbulün gözləri qarşısında alçalmaq imiş. Külək öz gücünə, qüvvəsinə həddindən artıq inanırmış. O əsəndə, hərəkətə gələndə, aləmi tozanağa bürüyəndə bütün canlılar onun qarşısında əylərmiş. Müqavimət göstərmək istəyənləri yerlə-yeksan eləmiş”* [14, s. 22]. Şagirdlər başa düşürlər ki, külək gülü əzmək, onu incitmək istəyir və bunu təbii qəbul edirlər. Zərif çiçək küləyin

müqavimətinə tab gətirə bilməzdi. Lakin bülbülün onu qorumaq istədiyini duyduqda külək daha da qəzəblənir, yavaş-yavaş gülün ləçəklərini tökməyə başlayır. Bülbül vaxtında özünü çatdırır, sinəsini gülə sipər edib onu qoruyur, əyilməyə qoymur. Gülün tikanı sinəsinə sancılıb onu məhv edir, lakin gül qamətini əymir, özünü ona fəda edən bülbül də sinəsinə sancılıb qalır. Bədii mətnin təkcə ədəbi əsər kimi məzmununu öyrətmək deyil, məzmunu mənimsətməklə yanaşı, günümüzlə əlaqələndirməyi ədəbiyyat təliminin əsas prinsiplərindən saysaq, hekayənin başlanğıcı ilə sonu gülü Şuşaya, bülbülü onun yolunda canından keçən igidlərə bənzətməyə əsas verir.

“Xarı bülbül Bakıda” hekayəsində gülün Şuşadan, Cıdır düzündən qoparılıb istixanalarda yetişdirilməsi, didərgin düşməsi qocanı sarsıdır. Onun yeganə ümidi Xarıbülbülə qovuşmaq, onun bitdiyi Cıdır düzünə, Şuşaya qovuşmaqdır, Şuşa gülünün vətənindən qoparılması, Bakı bazarında onunla rastlaşması dünyagörmüş qocaya ağır gəlir, ümidlərinin doğrulmayacağından, bir daha Şuşanı görə bilməyəcəyindən qorxur.

2010-cu illərin ədəbiyyat dərslərlərində Qarabağ ədiblərinin həyat və yaradıcılıqlarından nümunələr tarixi ardıcılıqla olmasa da, kifayət qədər geniş şəkildə öz əksini tapır:

- V sinif ədəbiyyat dərslərində O. Rzanın “Qarabağdan əlini çək” şeiri;
- VII sinifdə Y. V. Çəmənizadənin “İki od arasında” romanından “Yurd sevgisi” mətni, Ə. Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” hekayəsi, Mir Möhsün Nəvvabın “Qaçaq Əsgər xanın əhvalatı” (“1905 – 1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsərindən) [Abdulla B. Bakı, 2011] əsərləri;
- VIII sinifdə M. P. Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur”, Q. Zakirin “Durnalar” qoşmaları [Cəfərov N. 2012];
- X sinifdə Vaqifin həyatı və yaradıcılığı (“Görmədim” müxəmməsi”), Q. Zakirin həyatı və yaradıcılığı (“Badi-səba, mənim dərdi-dilimi” qoşması) [5, s. 108].

XX yüzillik Azərbaycan xalqının həyatında ən dəhşətli işgəncələr, qırğınlar, qaçqınlıq, soyqırım, mənəvi genosid dövrü olmuşdur. Belə bir dövrdə – Qarabağın, Şuşanın işğal altında, əsarətdə olduğu bir zamanda erməni vandalizminin iç üzünü, törətdiyi cinayətlərin, həmçinin şuşalıların başına gətirilən qandonduran faciələrin tarixi kökünü M. M. Nəvvab “1905 – 1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsərində tarixin qanlı səhifəsi kimi miras qoymuşdur. Mir Möhsün Nəvvab erməni-müsəlman davasının bədii salnaməsini, erməni millətçiliyi ilə yanaşı, onların havadarlarını da tarixin ən qanlı səhifələrində ifşa etmişdir. Gənc nəslin əsl vətəndaş və vətənpərvər kimi böyüməsində, yurddaşlarının faciəsini, yurd-yuvalarından didərgin düşməsini, ermənilərin Qarabağı özününkü ləşdirmək siyasətini, qarşılarına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün səngərlər tikdiklərini, vilayət və kəndlərdən erməniləri

Şuşaya köçürərək şəhəri erməni tayfası ilə doldurmalarını, azərbaycanlıların evlərini, mal-mülklərini yandırmaları azmış kimi, maddi-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyət abidələrini məhv etdiklərini – bütün bu tarixi həqiqətləri anlamaları üçün dərslik müəlliflərinin Nəvvab yaradıcılığına müraciət etmələri təqdirəlayiqdir.

Yeni nəsil V sinif ədəbiyyat dərslində (2017) Əli Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir” və Fikrət Qocanın “Şuşa” şeirləri verilmişdir. Hər iki şeirin tədris materialı kimi seçimində şagirdlərin yaş və qavrama səviyyəsi nəzərə alınmışdır. Şeirin tədrisinə 2 saat ayrılmışdır. Birinci dərstdə şagirdlər Şuşanın gözəlliyi, onun əzəmətli, başı dumanlı dağları, güllü-çiçəkli xalıya bənzər çəmənləri ilə tanış olurlar. Hər misrada şairin bu torpağa, onun çayına, daşına, qayasına, dərəsinə, düzünə, dumanına belə vurğunluğu, məhəbbəti duyulur.

Hər daş öz rəngiylə dünyaya baxır,
Hər qaya elə bil bir qərinədir.
Çay da əsrlərin dibindən axır,
Hər dağ daşa dönmüş zamandır, nədir?!

Burda cəm olubdur əzəmət, vüqar,
Duman çəkiləndə hər səhər-səhər.
Dumandan tökülüb qalır qayalar,
Dumandan səpilir çölə çiçəklər [Əliyev, 2019].

Şeirdə şair Şuşanı bir nağıl dünyasına bənzədir. Sanki Şuşa rəngli daşlardan yonulmuş bir abidədir. Qayalar dumandan tökülmüş, çiçəklər dumanlardan çöllərə səpilmişdir. Dağların sanki dərddən, kədərdən alını duyünlənib. Şeirin təhlili zamanı şagirdlər yurduumuzun, Qarabağın incisi Şuşanın gözəlliyi, əzəməti ilə tanış olmaqla bərabər, bu gözəlliyə, bu əzəmətə tarix boyu yad əllərin uzandığını, erməni vandalizminin qurbanı olduğunu tarix fənni ilə integrasiyada öyrənmək imkanı əldə edirlər.

“Daşaltı çayına yol vermək üçün”, “Günəş Simurq kimi qalxır dərədən”, “Vətən torpağının heykəlisən sən” misraları şagirdləri düşünməyə vadar edir. Bu gün şeiri oxuduqda 30 ildə ürəklərdə baş qaldıran hüzn, kədər, həsrət, nisgil qəlbimizdə qürur, sevinc, fəxarət hissləri ilə əvəz olunur. Şeirdə adı çəkilən Daşaltıda neçə igid şəhid olub, neçə qız-gəlin əsir düşüb, neçə ev-eşik yandırılıb. Nağıl dünyasının Simurq quşu belə dərədən qalxmır, onun qanadları erməni mərmilərindən yanıb tökülüb.

Əli Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir” şeirində Şuşa – Qarabağ mövzusu Cənubi Azərbaycanla əlaqələndirilir. Qarabağın başı üstünü almış duman, əslində, Vətənin

başının üstünü almışdır. Parçalanmış ana torpağın bir tərəfi Qarabağ, bir tərəfi Qaradağdır. Araz lal sərhəddə nalə çəkib haray salsa da, onu eşidən yoxdur. Vətənin taleyi şairi narahat edir, dərdi həddən aşıb ümman kimi dalğalanır. Lakin bir gün o xoşbəxt günün – Vətənin birliyinin, bütövlüyünün olacağına inam daha güclüdür. Şeirnin nikbin ruhu, ovqatı Vətənin bütövlüyünə, Azərbaycanın bir can olacağına inam yaradır.

Qarabağın yaylağını
Meşə örtmüş duman kimi,
Mən gəzirəm qucağını
Bir vəfalı mehman kimi.

Parçalanmış ana torpaq
Bu Qarabağ, o Qaradağ.
Lal sərhəddə Araz ancaq
Haray çəkir insan kimi.

Bir yaranmış Azərbaycan!
Ayırsa da onu zaman,
Görəcəkdir hər yaşayan
Bu ölkəni bir can kimi! [Əliyev S. 2020]

XIX əsr şairəsi, Şuşada yaşayıb-yaratmış Ağabəyim ağa ilə bağlı çox sayda rəvayətlər mövcuddur. O, atasının vəziri Molla Pənah Vəqifdən dərs almış, fransız dilini öyrənmiş, incə ruhlu şeirlər yazmış, dövrünün bir çox tanınmış şəxsiyyətləri ilə görüşmüşdür. Ağabəyim ağa bacarıqlı, qabiliyyətli, gözəl olmaqla bərabər, həm də vətənpərvər bir xanım idi. O, dəfələrlə dustaqların zindandan azad ediməsinə, əsirlərin buraxılmasına, ölüm hökmünə məhkum olunmuşların əfvinə nail olmuşdu. İş elə gətirir ki, Ağabəyim ağa vətəndən uzaq düşür, ömrü qərblə keçir. VI sinif Ədəbiyyat dərslərində S. Nuruqızının “Ağabəyim ağa” hekayəsi şagirdlərə vətəndən uzaqda, qütbətdə ömrünü başa vuran şairənin Şuşa yangısından, Şuşa həsrətindən xəbər verir. İran şahı Fətəli şah azərbaycanlı qızının üzünü güldürmək, könülünü açmaq üçün qütbətdə “Vətən bağı” saldırır, Şuşada bitən hər gül-çiçəkdən, koldan, ağacdən o bağda əkdirir, bağı gəzdirib həsrətinə son qoymaq istəyir. Lakin Ağabəyim ağanın könülü çırpınır, əlini hər gülün, çiçəyin üstündə gəzdirdikcə o bənzərsiz çiçəyi – “Cıdır düzünün xəfif mehi ilə daranan, dağların arxasından doğan günəşlə bir oyanıb, bir yatan, Vətən bağının xarıbülbulünü axtarır. Hekayə ilə tanış olan şagirdlər başa düşürlər ki, vətənin quruca daşı, adi tikanı belə insan üçün əziz, doğmadır. Şuşada bitən

xarıbülbulü bitdiyi torpaqdan ayırmağa, hər kəsi diz çökdürməyə qadir olan əzəmətli şahın belə gücü çatmır.

Şuşanın tarixi, toponimikası ilə bağlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi – “Xəzinəqaya əfsanəsi” VII sinifdə tədris olunur. Dünyagörmüş yoxsul qarı ilə zalım hökmdarın qarşılaşdırılması, ölkəsində ədalət olmayan qəsbkar hökmdarın şər qüvvəsi, qarının müdrik, ölümdən çəkinməyən, sözü üzə deməyi bacaran haqq-ədalət təmsilçisi kimi təqdim olunması bu qədim torpağın əzəldən istilalara məruz qaldığını anladır. Şuşada hər daş parçasının, hər qayanın, hər gülün, hər çiçəyin bir tarixi olduğu bu diyarın qədimliyinə işarə edir. Qarının zalım şaha öyüdləri, onu döyüşdən çəkəndirmək istəyi, dar gündə xalqın birliyinə çağırışı şuşalıların mübarizliyinin, torpaq uğrunda canlarından keçməsinin ifadəsidir. “Yadellilər yurduna hücum çəkəndə”, “yadellilərə nifrət”, “babanla atan vətəndən didərgin düşüb qütbətdə öldü”, “öldürülmüş qardaşlarımız, əsir aparılan ana-bacılarımızın qisası” kimi ifadələr şagirdlərə XX əsrdə Şuşanın alınmasını, erməni qəddarlığını poetik dildə xatırladır [10, s. 44 – 47].

Yeni nəsil 8-ci sinif dərslərində M. P. Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” şeiri, Q. Zakirin “Durnalar” qoşması [11, s. 71 – 77], 10-cu sinif dərslərində hər iki şairin həyat və yaradıcılıq yolu, Vaqifin “Pəri” qoşması, Zakirin “Durnalar” şeiri tədris materialı kimi verilir [11, s. 105 – 107; 117 – 121]. XX əsrin 10-cu illərindən dərsləklərdə yer alan “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının tədris materialı kimi verilməsi hələ XVIII əsrdə zamanının ictimai eyiblərini qamçılayan, ictimai həyatı, Azərbaycan məişətini ustalıqla şeirə gətirən Vaqif kimi bir sənətkarın xalqı üçün narahat olduğunu, Azərbaycan təbiətini, insanların hiss və duyğularını inandırıcı, poetik əks etdirdiyini bir daha şagirdlərə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Qoşmanın məzmununun daha dolğun mənimsənilməsi üçün şeirin yazılması ilə bağlı yaranan rəvayətin təqdim edilməsi nikbin şairin kədərinə anlamağa kömək edir.

Nəticə

Beləliklə, bu gün Şuşa şəhərinin işğalçılardan azad edilməsindən, zəfər bayrağının Şuşada dalğalanmasından artıq üç il ötür. Bu üç il ərzində Şuşa əfsanədən gerçəyə, ona həsrət insanların ziyarət yerinə çevrilmişdir. Ali Baş Komandanın müdrik siyasəti və müzəffər Azərbaycan ordusunun qalibiyyətli yürüşü sayəsində Şuşa azaddır. Erməni nəfəsinin çəkilmədiyi, daşında-divarında erməni ləpirinin qaldığı Şuşa nisgillərə son qoydu, 30 ilin tamarzılarına, həsrətlilərinə qucaq açdı. Vaqifin, Xan qızının, Üzeyirin, Bülbülün dağılmış, viran edilmiş yurd yerləri, heykəlləri dilə gəlib “Biz hələ də bu-

radayıq, biz sizi gözləyirik” – dedi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi qələbəni döyüş meydanında qazandıq” cümlələri son yüz il Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı.

Bu gün Şuşada Azərbaycan bayrağı dalğalanır, 2021-ci ildə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olundu, 2022-ci ili cənab Prezident “Şuşa İli” elan etdi. 2023-cü ildə Şuşa “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” oldu. Şuşa nəinki azərbaycanlıların, ümumilikdə bütün türk dünyasının yaddaşına əzəməti, qüruru, gözəlliyi ilə qayıtdı. Lakin Şuşanın qanlı səhifələri, yaraları hələ tarixdə qalmaqdadır, qalacaq da. Bu gün ədəbiyyat dərsliklərində Xəlil Rza Ulutürkün “Oğul həsrəti”, Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər”, Fikrət Qocanın “Şuşa”, Zahid Xəlilin “Sonuncu güllə” əsərləri, Vaqif, Zakir, N. Vəzirovun yaradıcılığı ilə bərabər, Şuşa zəfərinə, qələbəyə həsr olunmuş “Gözün aydın, Şuşa!” (R. Yusifoğlu), “Qələbə müjdəsi” (R.Məmməd) şeirləri, “Kəşfiyyatçılar” (E. Zeynallı) hekayəsi tədris materialı kimi dərsliklərə daxil edilmişdir.

Lakin... tarix unutmazlığı sevmir, unutmayaq ki, nəsibimizə şovinst, acgöz, tamahkar, fitnəkar bir millətlə qonşu olmaq yazılıb. “Qarabağnamələr”in, M.Nəvvabın, M. S. Ordubadinin və son illər Şuşa, Qarabağ faciəsi ilə bağlı yazılmış əsərlərin tədris materialı kimi seçilməsinə sadəcə dərslik müəllifi kimi deyil, vətəndaş təəssübkeşliyi ilə yanaşaq. Yanaşaq ki... unutmurmayaq və yaşadaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla B., Vəliyeva M., Quliyeva A. (2011). Ədəbiyyat. VII sinif üçün dərslik. Bakı, Çarşıoğlu. 239 s.
2. Araslı H. (1956). Ədəbiyyat. Orta məktəbin VIII sinfi üçün. Bakı, Azərnəşr. 239 s.
3. Araslı H. (1966). Ədəbiyyat. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, Maarif. 255 s.
4. Cəfərov N., Kərimli T., Əsgərli Z., Bakıxanova A. (2012). Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Bakı, Çarşıoğlu. 173 s.
5. Cəfərov N., Araslı N., Hüseynoğlu S. (2012). Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, “Xəzər” nəşriyyat. 222 s.
6. Ədəbiyyat. (1966). VII sinif üçün dərslik-müntəxəbat. Tərtib edən: H.Əfəndiyev. Bakı, Maarif. 144 s.
7. Ədəbiyyat müntəxəbatı. (1958). Orta məktəbin IX sinfi üçün. Tərtib edən Ə.Mirəhmədov. Bakı, Azərnəşr. 289 s.

8. Ədəbiyyat. (1966). VII sinif üçün dərslik-müntəxəbat. Tərtib edən: H.Əfəndiyev. Bakı, Maarif. 144 s.
9. Əliyev S., Həsənov B. və b. (2020). Ədəbiyyat. Ümumi təhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, “Bakı” nəşriyyatı. 208 s.
10. Əliyev S., Həsənov B. və b. (2022). Ədəbiyyat. Ümumi təhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
11. Əliyev S., Həsənov B. və b. (2023). Ədəbiyyat. Ümumi təhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 207 s.
12. Həsənli B., Hüseynoğlu S. və b. (2014). Ədəbiyyat. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 207 s.
13. Həsənli B., Quliyev Ə. (2002). Ana sözü. Ümumi təhsil məktəblərinin II sinfi üçün dərs vəsaiti. Bakı, Çapıoğlu. 160 s.
14. Həsənli B., Quliyev Ə. (2003). Ana sözü. Ümumi təhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərs vəsaiti. Bakı, Çapıoğlu. 160 s.
15. Həsənov B., Əliyev S. (2022). Ümumi təhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik. Bakı, “Bakı” nəşriyyatı. 208 s.
16. Qarabağlı Ə., Aslanov M. (1967). Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, Maarif. 240 s.
17. Qasımzadə F., Cəfərov M. C. (1966). Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Bakı, Maarif. 208 s.
18. Orta məktəbin ədəbiyyat proqramı və dərslikləri arasındakı bəzi uyğunsuzluqlara aid izahat. (1955). Bakı, 8 s.
19. Rzaquluzadə M. (1949). Ədəbi qiraət. Yeddiillik və orta məktəbin 6-cı sinfi üçün. Bakı, Azərnəşr. 403 s.
20. Süleymanova A., Bağirova T., Muradova İ. (2016). Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik. Bakı, Təhsil. 207 s.
21. Süleymanova A., Bağirova T. (2021). Ümumi təhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, “Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC. 239 s.
22. Zeynallı H., Əhmədzadə Ə. (1936). Ədəbiyyat müntəxəbatı. Orta məktəbin VI sinfi üçün dərslik. Bakı, Azərnəşr. 298 s.
23. Zeynallı H., Səmədzadə M., İsmayilli M. (1932). Ədəbiyyatdan iş kitabı. VI tədris ili. Bakı, Azərnəşr. 304 s.
24. Zeynallı H., Əhmədzadə Ə. (1936). Ədəbiyyat müntəxəbatı. VI sinif. Bakı, Azərnəşr. 299 s.
25. Zeynallı H., Şaiq A., Hikmət İ., Musaxanlı A. (1936). Ədəbiyyat dərsləri. VII il. Bakı, Azərnəşr. 278 s.